

Тімуш І. С.,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових та господарсько-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ

Падун Є. В.,

здобувач кафедри цивільно-правових та господарсько-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ

СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО ЯК ПЕРЕДУМОВА ВИНИКНЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ПРИЙОМНОГО ВИХОВАННЯ

Анотація. У статті досліджено деякі чинники виникнення в українському суспільстві такого негативного явища, як соціальне сирітство. Доведено, що найбільш ефективним та дієвим засобом його подолання є запровадження в національне законодавство інституту прийомного виховання.

Ключові слова: соціальне сирітство, діти-сироти, дитина, позбавлена батьківського піклування, прийомне виховання, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, патронат.

Постановка проблеми. Регулювання сімейних відносин в Україні здійснюється з метою забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку [1]. Крім того, всебічний захист прав та інтересів дитини є основним напрямком державної сімейної політики, у зв'язку з чим охорону дитинства в Україні визнано стратегічним загальнонаціональним пріоритетом [2]. Така позиція держави означає, що сфера виховання дітей посідає важливе місце в загальній системі суспільних відносин, і свідчить про виконання Україною норм міжнародного права, про наближення національного законодавства до міжнародних стандартів у галузі охорони прав дитини, базових принципів Конвенції ООН про права дитини, яка проголосила, що дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення або яка в її власних інтересах не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу з боку держави (ст. 20) [3]. Держава, проголосивши пріоритет сімейного виховання, бере під свою охорону кожну дитину-сироту і дитину, позбавлену батьківського піклування (ч. ч. 3–4 ст. 5 Сімейного кодексу України (далі – СК України)). Введенням до законодавства таких норм держава Україна, з одного боку, визнала наявність і необхідність подолання такого негативного явища, як соціальне сирітство, взявши на себе зобов'язання створити кожній дитині, яка є її громадянином, належні умови для виховання та розвитку. З другого боку, таке зобов'язання цілком відповідає світовій практиці, за якою в разі позбавлення дитини з різних причин можливості виховуватись в сім'ї відповідальність за її виховання бере суспільство. Іншими словами, правом на сімейне (а це означає батьківське виховання) наділені не тільки діти, що виховуються в повноцінних сім'ях, мають обох або тільки одного з батьків, таким правом мають бути забезпечені й діти-сироти та діти, які позбавлені батьківського піклування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика сирітства, забезпечення права на сімейне виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, були і є предметом досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених,

а саме: В.С. Гопанчука, В.П. Грибанова, Ю.М. Грошевого, О.В. Дзери, Н.М. Єршової, І.В. Жилинкової, Ю.О. Заїки, О.С. Йоффе, О.І. Карпенко, О.Ф. Лапчевської, В.Т. Маляренко, І.Є. Марочкина, Є.О. Мічуріна, В.П. Мироненко, З.В. Ромовської, Є.О. Харитонова, Ю.С. Червоного, Д.М. Чечота, Я.М. Шевченко та багатьох інших. Соціологічні аспекти питання знайшли відображення в роботах Г.М. Бевз, О.В. Безпалько, Л.С. Волинець, М.А. Галагузової, А.Й. Капської, Н.М. Комарової, Л.С. Леонтєвої, А.К. Мамасової, І.В. Пеші.

Метою статті є дослідження соціального сирітства як головного чинника, що викликав необхідність виникнення та функціонування інституту прийомного виховання, завдяки існуванню якого діти, позбавлені батьківського піклування, отримують можливість виховуватись у сім'ї.

Основні результати дослідження. Виникнення такого негативного для суспільства явища, як соціальне сирітство, зумовлюється рядом чинників, серед яких в першу чергу слід назвати життєві обставини (загибель батьків, визнання їх безвісти відсутніми тощо), через які діти лишаються без родинної підтримки. З іншого боку, безвідповідальне ставлення батьків до виховання дітей, зловживання батьківськими правами та протиправна поведінка (асоціальна поведінка батьків, примушування до жебрацтва, насильство тощо) також є причинами залишення дитини без необхідної родинної турботи. Крім того, загальні явища суспільного характеру, як-от економічна криза, політична та соціальна нестабільність і соціально-культурні деформації, можна вважати обставинами, що також відносяться до першопричин сирітства, спонукаючи його існування та поглиблюючи дану проблему в цілому. З точки зору зарубіжних фахівців, причинами сирітства є: збільшення кількості позашлюбних дітей; збільшення розлучень і сімей, у яких дитину виховує один із батьків; збільшення кількості батьків, позбавлених батьківських прав; ухилення від виховання дітей молодими та неповнолітніми матерями; слабкість моральних правил у сім'ї; матеріальні та житлові проблеми сім'ї батьків, безробіття; позбавлення батьків волі; деградація особистості дорослої людини (злісне ухилення від виховання дитини, наркоманія, алкоголізм); зменшення кількості дітей, яких беруть під опіку (недостатня матеріальна підтримка державою); збільшення кількості батьків, неспроможних виховувати дитину за станом здоров'я (за фізичними показниками) [4, с. 118–119].

З огляду на це можна констатувати, що сьогодні суспільство не може створити необхідних умов для нормального існування сім'ї. Економічна, а подекуди і психологічна депривація сім'ї стають найхарактернішою ознакою більшості українських сімей. А відтак, соціальне сирітство можна визначити як прямий результат насамперед соціального неблагополуччя родини. Для

будь-якого суспільства, підкреслюють соціологи, характерним є такий зв'язок: зі зниженням потенціалу загальнолюдських і духовних цінностей у суспільстві активно проявляє себе феномен розвитку соціального сирітства – зростає кількість дітей, які залишилися без батьківського піклування [5, с. 10].

Останнім часом проблемам соціального сирітства в Україні приділяється значна увага з боку як соціологів, так і юристів, оскільки більшою мірою це проблема правова. Однак при цьому слід наголосити, що єдиного тлумачення поняття «соціальне сирітство» на сьогодні не існує. Так, фахівцями Українського інституту соціальних досліджень сирітство визначається як соціальне явище, виникнення якого обумовлене наявністю в суспільстві дітей, батьки яких померли, а також дітей, які залишилися без піклування батьків в результаті позбавлення останніх батьківських прав або визнання їх в установленому порядку недієздатними, безвісти відсутніми [5, с. 10–11]. Т.В. Красножон соціальне сирітство визначає як соціальне явище, спричинене ухиленням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов'язків стосовно неповнолітньої дитини [6, с. 122]. На думку О. Я. Шишко, поняття соціального сирітства є вужчим за поняття сирітства в цілому, яке охоплює як категорії дітей-сиріт, так і соціальних сиріт [7, с. 106]. Не можемо погодитися з такою позицією з наступних міркувань: існують родини, батьки яких неналежно виконують свої батьківські обов'язки щодо виховання своїх дітей, однак якщо питання щодо позбавлення батьківських прав не ставиться, то визнати дитину такою, що позбавлена батьківського піклування у розумінні чинного законодавства, немає жодних підстав.

До соціальних сиріт відносять також безпритульних та бездоглядних дітей, які складають категорію «діти вулиці». За визначенням Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), до дітей вулиці віднесено: дітей, які не спілкуються з власними батьками та живуть у тимчасових помешканнях або взагалі не мають постійного притулку і кожен день ночують будь-де; першочерговими їх потребами є фізіологічне виживання та пошук житла; дітей, які підтримують контакт із сім'єю, але через бідність, перенаселеність, різні види експлуатації та зловживань стосовно них проводять більшу частину дня, а інколи й ночі на вулиці; дітей – вихованців інтернатів та притулків, які через різні причини залишилися (втекли) ці заклади та перебувають на вулиці [8, с. 83].

Згідно з національним законодавством, а саме відповідно до Законів України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» та «Про охорону дитинства», до категорії дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віднесено дітей, єдиний або обидва з батьків яких: померли, невідомі, позбавлені батьківських прав, визнані в судовому порядку недієздатними, безвісти відсутніми чи оголошені померлими; дали згоду на усиновлення; понад шість місяців не проживають разом із дитиною та без поважних причин не беруть участі в її вихованні та утриманні, не виявляють щодо дитини батьківської уваги та турботи [9; 10].

За останніми даними державної статистичної звітності, загальна чисельність в Україні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на 1 січня 2015 р. становить 90 772 дитини. Нині в Україні діє державна система утримання, виховання, навчання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Держава як головний гарант забезпечення прав узяла на себе обов'язок проявляти турботу про таких дітей у всіх сферах, необхідних для їх повноцінного життя та розвитку, в тому числі й у сфері захисту житлових прав. Натомість

48% дітей в Україні вважають, що держава не завжди турбується про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, або турбується не в повній мірі [11, с. 472]. Соціологічні дослідження свідчать, що навіть за гарних умов утримання та виховання в дитячих державних закладах діти, що в них виховуються, істотно відрізняються від дітей, які зростають у сім'ї. Морально-психологічний клімат у таких закладах, наголошує О.І. Карпенко, не сприяє повноцінній соціалізації дитини та підготовці її до самостійного життя у суспільстві [12, с. 79].

Як нами уже наголошувалось, причини та витоки сучасного соціального сирітства різні, разом з тим простежуються деякі закономірності в його виникненні та існуванні. Найбільш поширеними випадками, що призводять до свідомого уникнення батьками виконання свого природного обов'язку щодо власних дітей, є зловживання алкоголем, наркотичними речовинами. Результатом такої поведінки батьків, як правило, стає позбавлення їх батьківських прав. Серед інших причин соціального сирітства в сучасних соціально-економічних умовах є ув'язнення батьків, позашлюбне народження дитини, погані матеріальні та житлові умови сім'ї, стан морально-психологічного клімату в ній тощо. Усі ці причини мають яскраво виражений соціальний характер. Проте феномен соціального сирітства має ще й юридично-правові наслідки: порушується конституційне право дитини на сімейне виховання та батьківське піклування. Крім цього, це є порушенням одного з базових прав дитини, проголошених Конвенцією ООН про права дитини.

Саме тому останнім часом українське суспільство досить значну увагу приділяє питанню виховання дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківського піклування. Тут спрацьовує загальна світова практика: якщо дитина з різних причин позбавлена можливості виховуватись в сім'ї, відповідальність за її виховання бере суспільство. Одним із напрямків подолання сирітства визнано інститут прийомного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Нині в нашій країні поряд з інтернатною формою піклування про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (виховання в дитячому будинку, школі-інтернаті, професійно-технічному виховному закладі), опікою та піклуванням, усиновленням існують такі форми виховання дитини, що втратила сім'ю, як патронат, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу.

Для того щоб передати дитину на виховання до прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу, необхідно чітко встановити статус цієї дитини, адже не кожна така дитина потребує застосування щодо неї опіки та піклування, призначення опікуна (піклувальника). Від визначення правового статусу неповнолітніх, які залишилися без батьківського піклування (особливо коли діти знайдені, підкинуті, не знають своїх батьків), нерідко залежить життєзабезпечення цих дітей, наголошують практичні працівники органів прокуратури [13, с. 6]. Це закономірно, адже при встановленні опіки та піклування, передачі дітей на виховання іншим особам на перший план висувається завдання виховання дітей у сімейних умовах, у зв'язку з чим важливо мати інформацію про біологічних батьків дитини. Таким чином, для встановлення опіки та піклування, передачі дитини на усиновлення, влаштування в сім'ю прийомних батьків, батьків-вихователів необхідно, щоб дитина була визнана сиротою чи такою, що позбавлена батьківського піклування. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського пі-

клування» статус дитини-сироти – це визначене відповідно до законодавства становище дитини, яке надає їй право на повне державне забезпечення та отримання передбачених законодавством пільг і яке підтверджується комплектом документів, що засвідчують обставини, через які дитина не має батьківського піклування.

Крім чіткої регламентації питань набуття дитиною статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, а також набуття особами статусу прийомних батьків, батьків-вихователів, патронатних вихователів, законом чітко врегульовано і питання щодо порядку вибуття дітей із закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і соціальний захист дітей щодо сімейних форм виховання.

З метою удосконалення існуючої системи опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, і подолання такого негативного явища, як соціальне сирітство, втілюючи у життя гарантовані державою права дитини, чинний Сімейний кодекс України передбачає такі форми прийомного виховання, як патронат, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу. За чинним сімейним законодавством, патронат – це форма влаштування дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування, у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) на виховання до досягнення дитиною повноліття. Передача дитини на виховання в сім'ю патронатного вихователя здійснюється на підставі договору про патронат (ст. 252 СК України), який укладається між органом опіки та піклування і патронатним вихователем. Мета патронату полягає в забезпеченні дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, сімейним вихованням, а з перекладенням функцій патронатного виховання на органи опіки та піклування, служби у справах дітей, освітні установи такої мети ніколи не буде досягнуто. На наш погляд, слід погодитись із З.В. Ромовською, яка підкреслює, що патронат запроваджується не для приниження ролі інституту прийомної сім'ї чи дитячого будинку сімейного типу. Патронат є альтернативною формою забезпечення сімейним вихованням дітей, позбавлених батьківського піклування, і саме життя дасть змогу перевірити соціальну цінність цих правових інститутів [14, с. 475]. У якості наступної форми прийомного виховання законодавець називає прийомну сім'ю, яка визначається як сім'я, що добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (ст. 256-1 СК України). Підставою для влаштування дитини до прийомної сім'ї є договір про влаштування дітей на виховання та спільне проживання до прийомної сім'ї, який укладається між органом, який прийняв рішення про створення прийомної сім'ї, та прийомними батьками. Однією із форм прийомного виховання є дитячий будинок сімейного типу, який визначається як окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває в шлюбі, для забезпечення сімейним вихованням і спільним проживанням не менш як п'яти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Висновки. Ратифікувавши ще у 1991 р. Конвенцію ООН про права дитини, Україна визнала, що діти є особливо уразливою групою з огляду на їх вік, психічний і фізичний розвиток і що вони потребують спеціального постійного догляду та захисту, а також взяла на себе низку зобов'язань щодо реформування законодавства відповідно до міжнародних стандартів. Відомий український правозахисник та громадський діяч

Н.І. Карпачова у спеціальній доповіді, присвяченій 20-річчю ратифікації Україною Конвенції ООН про права дитини, підкреслила, що захист прав та інтересів дитини є одним із найважливіших завдань української держави, адже ставлення до дітей, їхніх прав і свобод, повага до їхньої людської гідності найточніше відображають рівень гуманності та цивілізованості суспільства.

Беззаперечним фактором, який визначає рівень дотримання прав дитини, є те, що забезпечити дитині дитинство, належне виховання можна тільки в умовах сім'ї. Про переваги належного сімейного виховання говорити не доводиться, вони очевидні, як очевидним є і той факт, що розвиток дитини, яка залишилась поза сферою сім'ї, сферою виховного впливу батьків, не відповідає ні її інтересам, ні інтересам суспільства, не забезпечує дитині природного права на дитинство та в цілому має вкрай негативні наслідки. Іншими словами, правом на сімейне виховання наділені не тільки діти, що виховуються в повноцінних сім'ях, мають обох або тільки одного з батьків, таким правом мають бути забезпечені й діти-сироти та діти, які позбавлені батьківського піклування. Можливість забезпечити захист прав дітей, які втратили сім'ю, а відтак побороти таке ганебне явище, як соціальне сирітство, отримано завдяки впровадженню в сімейне законодавство України інституту прийомного виховання.

Література:

1. Сімейний кодекс України. – К. : Велес, 2015. – 64 с.
2. Про затвердження Декларації про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок : Постанова Верховної Ради України від 5 березня 1999 р. № 475-14 // Сімейне законодавство України : зб. законодавчих і підзаконних актів / упор. М.І. Камлик. – К. : Атіка, 2003. – 512 с.
3. Конвенція ООН про права дитини. – К. : АТ «Видавництво Столиця», 2012. – 32 с.
4. Василькова Т.А. Соціальна педагогіка : [учеб. посіб.] / Т.А. Василькова, Ю.В. Василькова. – М. : НОРУС, 2010. – 240 с.
5. Волинець Л.С. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Л.С. Волинець, Н.М. Комарова, О.Г. Антонова-Турченко, І.Б. Іванова, І.В. Пеша. – К. : Вид-во «Студцентр», 1998. – 120 с.
6. Красножон Т.В. Соціальне сирітство в Україні як соціально-педагогічне явище / Т.В. Красножон // Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях студентської молоді «Родзинка-2008» : Х Всеукр. студ. наук. конф. (м. Черкаси, 24–26 квітня 2008 р.). Серія «Психолого-педагогічні науки». – Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – С. 122–124.
7. Шишко О.Я. Соціальне сирітство як фактор порушення психічного здоров'я дітей / О.Я. Шишко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – Львів, 2008. – Вип. 1. – С. 106–122.
8. Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту дітей. – К. : Дитячий фонд ООН ЮНІСЕФ, 2002. – 318 с.
9. Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей : Закон України від 2 червня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 26. – Ст. 354.
10. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – № 30. – 2001. – Ст. 142.
11. Права людини в Україні – 2012. Доповідь правозахисних організацій / за ред. С.Ю. Захарова. – Х. : Права людини, 2013. – 560 с.
12. Карпенко О.І. Сімейні форми утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: проблеми правового реформування / О.І. Карпенко // Право України. – 2001. – № 3. – С. 79–81.
13. Ефремов А.В. Защищая детей от взрослых / А.В. Ефремов // Законность. – 2005. – № 2. – С. 5–8.
14. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар / З.В. Ромовська. – К. : Вид. дім «Н Юре», 2003. – 432 с.

Тимуш И. С., Падун Е. В. Социальное сиротство как предпосылка возникновения и функционирования института приемного воспитания

Аннотация. В статье исследованы предпосылки возникновения в украинском обществе такого негативного явления, как социальное сиротство. Доказано, что наиболее эффективной и действенной мерой его преодоления является включение в национальное законодательство института приемного воспитания.

Ключевые слова: социальное сиротство, дети-сироты, ребенок, лишенный родительского попечения, приемное воспитание, приемная семья, детский дом семейного типа, патронат.

Timush I., Padun E. Social orphanhood as a predictor of emergence and functioning of the institute of foster education

Summary. The article explored some factors of emergence in Ukrainian society such negative phenomena as social orphanhood. It is proved that the most efficient and effective way to overcome it is to implement into the national legislation of the institute the foster education.

Key words: social orphanhood, orphans, child deprived of parental care, foster education, foster family, family-type orphanage, patronage.